

ХРИСТО МАТАНОВ

ЗАЛЕЗЪТ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи.....	7
------------------	---

РАННИ СЪЛЪСЪЦИ / 15

1. Селджукски тюрки в Добруджа през XIII в.?	19
2. Участие на българи във войните с тюрките в Мала Азия	29

НАШЕСТВИЕ ПРЕДИ НАШЕСТВИЕТО / 41

1. Малоазийските бейлици	43
Кои са османците и какво представява тяхната ранна държава?	49
3. От Азия към Европа.....	55
4. Опити за обща съпротива	72

ЗАВОЕВАНИЕТО: ДЕЙСТВИЕ ПЪРВО / 83

1. Потърпевшите	83
2. Завоевателите	93
3. „Пълзящото“ завладяване	100
Поражението при Черномен и последиците от него	115

СЪДБОНОСНИЯТ ЧЕТВЪРТ ВЕК / 125

1. Кой какъв е след 1371 г.?	125
2. Васалитетът	139
3. „Аз, Драгомир, писах“, или перипетиите на завоеванието	155

4. Последни години.....	173
-------------------------	-----

**„БЪЛГАРИЯ СЛЕД БЪЛГАРИЯ“,
ИЛИ ВМЕСТО ЕПИЛОГ / 197**

1. Първи години под чужда власт	197
2. Междусобицата, българската агония, „държавата на духа“	204
3. Защо стана така?.....	219
Използвани извори и литература.....	231

УВОДНИ ДУМИ

Но всъщност какво е чумата? Това е животът и повече нищо.

Албер Камю, „Чумата“

Тази книга, както показва заглавието ѝ, разказва за завладяването на България от османските турци. Цитатът от прочутата книга на Албер Камю по-горе не е случаен, защото между османското завладяване и чумата има доста аналогии. И двете нанасят големи поражения и отминават, но довеждат до дълбоки структурни промени в живота на общостта, в случая на българската нация.

Още в самото начало трябва да се изтъкне, че за миналото може да се разказва по различен начин. Повествованието може да издава историческа некомпетентност, да смесва исторически полуистини с литературни похвати или да има характер на исторически роман. Да се достигне до историческо правдиво и убедително написано изложение е въпрос на професионално умение и творческа мощ. Всеки професионалист, включително и аз, се опитва да следва този подход, но доколко успешно е сторено това, ще преценя не аз, а читателят. Пак той ще отсъди дали моя подход го удовлетворява или не: въпрос на компетентност или предварително формирано становище. Във всеки случай съм се опитвал да вникна колкото се може по-дълбоко в събитията и явленията от епохата, така както ни ги представя първичната информация. А за историка „първична информация“ е историческият извор. Професионалният подход изисква задълбочена преценка на кой извор трябва да се обръща по-голямо внимание и кой да бъде частично или изцяло игнориран.

В осмислянето на миналото малките нации се отнасят по особен начин към ключовите моменти от своето минало. Те се тълкуват по начин, който е емблематичен за неговото национално самосъзнание като цяло. Българите не правят изключение. За тях попадането под властта на османската държава в края на XIV в. е събитие, което определя историческото им битие и като такова е натоварено с присъщите им представи за съдбовност. Прямо залеза на Средновековна България повечето от българите се опитват да наложат своята национална „триада“ от исторически очаквания. На първо място събитието трябва да е натоварено с героизъм, на второ място – с трагизъм, на трето – с предателство. От личния светоглед или знания зависи кой от тези три елемента преобладава. И тъй като падането на българите под османска власт принципно е слабо документирано, съчетанието на споменатата национална триада с липсата на информация оставя широко поле на историческата митология. Тя се изразява по най-различен начин. Започва се с изобилие от легенди по места, с идеализиране или отричане на основните исторически личности, с опити за виртуална систематизация на причините за падането, с измъчени опити за периодизация. Последното явление, което е характерно за професионалната историография, до голяма степен е плод на желание за оригиналност или на неизживени романтични представи за миналото. Опитвал съм се да избягам от изкуствената митология, но не съм сигурен, че съм успял докрай. Аз съм чедо на своята нация и някои от митологемите са станали част от мен.

В романтичната историопис датата, независимо дали е час, ден или година, има огромно значение. Определянето на точна дата означава, че събитията започват неочаквано. Прямо явленията, обяснимо защо, има малко по-голям толеранс, но и при тях съзряването е скоротечно, а проявите – необичайно бързи. По тази причина османското завоевание започва изведнъж в една година и завършва с „внезапна смърт“ също в определена година. Както ще стане ясно от редовете на тази книга, българите дълго време са в контакти с бъдещите си завоеватели или с техни предшественици. Няма никакво значение дали тези сблъсъци се развиват на територията на българ-

ската държава или на държави или извън тях. Впрочем стара язва на българската историческа наука е да се смята, че границата е „свещена крава“, която отделя своя от чуждия свят. Всъщност това е изкуствена линия, която зависи от конюктурата, от силата на държавата или просто от прищевките на онези, които рисуват политическите карти. Най-често границата разрязва целостта на българската общност и както става през XIV в., във времето преди и по време на завладяването, частите на българската общност живеят в различни държавни структури.

„Краят“ на Средновековна България, според изворите, също не настъпва в определена година. Българските държави и държавите в българските земи падат и се опитват да се изправят под ударите на по-силните нашественици в продължение на години. Тази им агония се диктува от променена обстановка, от близостта или отдалечеността на свободни християнски държави, от наличието или отсъствието на водачи с царска или аристократична кръв и др. Ето защо предпочитам да говоря за „залез“, а не за еднократна гибел.

Българското историческо битие обикновено се представя като низ от резки поврати към добро и лошо, към кризи или блестящи периоди. Владетелите непременно са обрисувани контрастно: те са или много далновидни, благородни, снизходителни, или в достатъчна степен некадърни, отмъстителни, склонни към интриги и жестокост. На онези, които управляват българските държави във времето на залеза им, обикновено им се отрежда ролята на „необходими грешници“. Мнозина смятат, че те действат мудро и неадекватно, и така спомагат за гибелта на управляваните от тях държави. При подобен подход историята се превръща в низ от пропуснати възможности, от съжаления за несъстояли се победи и от серия национални предателства с личностен привкус. Де да беше така! Владетелите от времето на нашествието са хора на своето време и не се люшкат между крайностите на героизма и предателството. Ще бъде погрешно, отхвърляйки отрицателните черти, с които традиционната историопис ги е декорирала, да създадем нов пантеон от „национални герои“. Изложението на събитията и явленията, в които те са действащи лица, просто трябва

да е колкото се може по-близо до историческата правдивост. Всеки професионален историк, който се е докосвал до извори знае, че на техните страници събитията рядко изглеждат толкова героични и блестящи, колкото са на страниците на историческите интерпретации. Това важи не просто за тривиалните събития, а и за най-емблематичните от тях.

В този ред на мисли може да се продължава още много. Мисля все пак, че в отношението към османското завоевание се очертават същностни моменти от националното самосъзнание. За българите османското нашествие има катастрофични характеристики. То отрязва като с нож времето на същинското Българско средновековие, което е повече или по-малко успешно, и времето на „робството“, за което се намират най-мрачни думи. В този контекст да се говори за континуитет в българското развитие, изглежда, почти кощунство. Преобладава усещането за коренна, при това рязко негативна промяна. Малцина си дават сметка, че ако в българското развитие няма приемственост, нямаше да съществува и днешната българска нация. Турската историческа наука също се придържа към мнението за промяна, но с обратен знак. За нея Османската империя носи на покорените от нея народи ред и спокойствие, които заменят политическата анархия. Тя възражда идеята и практиката на абсолютизма на балканска и българска земя, която, кой знае защо и без много обяснения, се смята за нещо положително.

След като човек достатъчно се е занимавал с история като мен, той започва да осъзнава, че в нейната тъкан континуитетът преобладава над промяната. Веднага бързам да парирам възможните възражения: това няма нищо общо с елементарната представа за историческо „добро“ и „лошо“. Французинът Фернан Бродел, един от най-големите историци на миналото столетие, е предложил една от най-убедителните теории за съотношението между историческа динамика и историческа летаргия. Според него, в низовите структури на общественото развитие преобладава т.нар. протяжен период. Това означава, че в областта на базисните явления като агрикултура, всекидневие, вярвания съществува определен консерватизъм. Промените тук са бавни, понякога несъществени, независимо от

това какво се случва на политическата сцена. Колкото повече се върви към по-горните слоеве на обществото, динамиката се усилва, а събитията и явленията се сменят по-бързо. Това важи за държавността, религията и най-вече за политиката. Ако изследователят се занимава изключително с тези страни на общественото развитие, той няма да създава на читателите си усещането, че развитието е серия от неочаквани, а понякога и нелогични промени.

Българската история, според представата на много хора, включително и на отлични специалисти по история, е изпълнена с обрати. На мнозина те изглеждат динамични и неуправляеми. Според известния наш историк Петър Мутафчиев (1883–1943), българското движение от кризи към възходи и обратното е едва ли не сърцевина на нашето средновековно, а и по-ново развитие. Оставям настрана въпроса доколко това е оправдано и дали не зависи от времето, в което е писано дадено съчинение. Съмнявам се, че ако Петър Мутафчиев бе свидетел на разпадането на Югославия, той би застъпил идеята за предимствата за „по-бавното, но възходящо“ сръбско развитие пред възходите и спадовете на българския вариант.

В този смисъл събитията, които сполитат българите и българската земя през втората половина на XIV в., са *par excellence* символ на дълбока национална катастрофа. Османското нашествие, което се развива и приключва с унищожаването на българската средновековна държава, вкарва българското развитие за векове напред в непривична среда. Защото, каквото и да се говори за Османската империя, в чиито предели българите ще трябва да съществуват, едва ли някой ще отрече, че тя е всичко друго, само не и еталон за европейско развитие. Следователно събитията по завладяването на българските земи от османците означават изкарването им от европейския контекст и вкарването им в някакъв тип азиатско-ислямско развитие. Няма как това събитие да не деформира българското развитие.

Откакто завладяването и съществуването под османска власт започват да се осмислят от българския интелектуален елит и от образованите българи, оттогава те си задават въпроси като: защо паднахме под мюсюлманска власт, проявиха ли

нашите предшественици достатъчна доза героизъм, за да предотвратят налагането на османската власт, или поне, за да паднат с достойнство, наистина ли завладяването е равносилно на геноцид над българите. Малцина се замислят, че героизмът е едно, а реалните възможности – друго. Изглежда нормално като елемент на осмислянето да се систематизират причините за завладяването или да се предлага нова хронология на началото и края на Средновековна България. Дълбоко съм убеден, че отговорите на тези въпроси показват доколко българското национално съзнание е зряло и доколко миналото се осмисля задълбочено и същностно.

Принципно обаче българите не обичат този период от своето минало. Той не е приятен и не отговаря на насажданата представа, че историята трябва да е приятно четиво, което третира преди всичко периодите на разцвет. Тогава къде отива известната фраза на Цицерон, че „историята е учителка на народите“? Що за учителка е тя, след като избягва да преподава онова, което не звучи приятно? Според мен, от повече и по-задълбочено осмисляне се нуждаят предимно „тъмните“ периоди, защото тъкмо те ни позволяват в някаква степен да избягаме от причините, които ги пораждаат. Самият аз, пък и мои приятели биха казали, че в това отношение съм прекален оптимист.

Тези и много други въпроси се появяваха в съзнанието ми, когато замислях и реализирах тази книга. Започнах я, защото осъзнах, че времето на османското завладяване е най-непознатият и слабопроучен период от Българското средновековие. Вижте какво е писано и се пише по този период и ще се убедите, че е така. В процеса на работата осъзнах, че ще трябва да преодолявам дълбоко вкоренени заблуди и митологеми. Към края вече бях убеден, че освен четиво за един неприятен период от нашето минало, тази книга трябва да подтикне българите да възприемат различен подход към подобни времена от историческото си битие. Далеч съм от мисълта, че това може да стане с прочитане на една книга. Но като изконен европейец, българинът трябва да развие достатъчно национално самочувствие, за да не се притеснява от т.нар. неприятни периоди, а да ги осмисля без излишни емоции и с достатъчна

степен на национална зрялост. Завладяването е историческа чума, която поставя българите в „гранична ситуация“ по определението на френските екзистенциалисти. То ги подлага на сурово изпитание и показва на всички какви са те всъщност: това е дълбокият философски смисъл на „граничните ситуации“. Успешното за османските турци завладяване на българите деформира тяхното развитие, но не ги унищожавя като общност. В този смисъл то е част от трудната им съдба.

Дали тази книга ще отговори на въпросите, които читателите си задават, а после и на тези, които стоят пред мен, е отделен въпрос. Първото е от изключителна важност, второто не е от особено значение. В края на краищата аз пиша книги за читателите, а не за да удовлетвори собствените си амбиции. И тъй като не ви предлагам сладникаво или харесващо се на всички историческо четиво, не бих могъл да ви пожелаая „приятно четене“ в хедонистичния смисъл на понятието. Пожелавам ви четене, от което да има смисъл!